

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ VE KURUMLARI

Yard. Doç. Dr. Fatma ÜREKLİ

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Öğretim Üyesi.

Eğitim kurumlarının, bir ülkenin kalkınması ve ilerlemesinde, kültür ve medeniyetin nesilden nesile aktarılacak sürekliliğinde ve hatta insanları sürekli değişen hayata hazırlamada önemli rolü vardır. Kısaca, bir toplumdaki siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik yapıdaki değişim ve gelişmede eğitim kurumlarının payı büyüktür. Bu durumu göz önünde bulunduran Tanzimat dönemi Osmanlı idarecileri, başlattıkları reform çalışmalarında eğitim kurumlarına bilhassa önem ve öncelik vermişlerdir. Bir taraftan, mevcut eğitim kurumları içinde görevlerini lâykıyla yerine getiremeyenlerin düzeltilmesi ve diğer taraftan, çağdaş okulların kurulması ve halkın eğitilmesi yönünde önemli faaliyetler başlatmışlardır.

Tanzimat Öncesi Eğitim

XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar, genel hatlarıyla, Osmanlılarda farklı metodlarla farklı derslerin okutulduğu değişik maksatlara yönelik çeşitli eğitim kurumlarından söz edilebilir. Bunları şöyle hülâsa edebiliriz: Osmanlı toplumunun hemen hemen her köy ve kasabasına yayılan ilköğretim seviyesindeki *sıbyan mekteplerine* beş-altı yaşlarındaki çocuklar kabul edilirdi. Muallimliklerini de belirli bir eğitim görmüş ve genellikle civardaki cami, mescid imam ve müezzinleri veya biraz öğrenim görmüş, okuma-yazma öğrenmiş ve Kur'anı Kerim ezberlemiş hanımlar yapardı (**Özcan, 1992:442**). Buradaki eğitim ve öğretimin esas gayesi, dinin ve ahlâkın öğretilmesinden ibaretti. Askerî ve mülkî mevkiler için yönetici kadroları yetiştirmeye yönelik saray eğitim kurumu¹ olan *Enderun Mektebi*, Topkapı Sarayı içinde bulunmaktaydı. Bu mektep, hıristiyan tebaadan alınan yetenekli çocukları, iyi ve güvenilir devlet adamı ve asker olarak yetiştirmek amacını güdüyordu. Öğrenci kaynağı, esas olarak, Acemioğlanlar idi. Zamanla buraya Türklerden de öğrenci alındı. Üstün zekâ ve niteliklere sahip çocukları alıp yetiştiren devletin bu resmî kurumunun özel bir yeri vardı. Acemioğlanlar kışlasından seçilen bu çocuklar, yüksek askerî ve

¹ Saray eğitim-öğretim kurumlarından olan Enderun Mektebi'nden başka, şehzadelerin ilköğretimine mahsus *Şehzadegân* mektebi ile yetenekli içoğlanların musikî öğrendikleri *Meşkhane* de vardı.

mülkî mevkilere, özel bir eğitimle yetiştirilerek hazırlanırdı. *Enderun Mektebi*'nin kuruluşu II. Murad dönemine kada³r uzanırsa da, düzenleme ve geliştirilmesi Fatih döneminde olmuştur. 1909 yılına kadar hizmetini sürdüren bu okulun, eğitim tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü buradan pek çok sadrazam, beylerbeyi, sancakbeyi, kaptan-ı derya ve üst seviyeli devlet adamı yetiştirilmiştir².

Osmanlılarda askerî eğitim-öğretim için Mehterhane, Cambazhane adındaki kurumlar ile ayrıca çeşitli askerî sanat mektepleri vardı (**Akyüz, 1999:86**). *Acemioglanlar mektebi*, aslında bir askerî ve bedenî eğitim ocağı olmakla beraber, burada kısmen Enderun Mektebi'nin alt odalarındaki gibi bir eğitim-öğretim de yapmaktaydı. *Mehterhane* ise askerî müzik mektebidir. *Cambazhane*, saray cambaz ve hokkabazlarını yetiştirmekteydi. Orduda bir cambaz sınıfı bulunmaktaydı. *Tophane*, top döküm ve yapımı ile ilgili askerî sanat mektebidir. *Humbarahane*, havan topu denenen topların dökümü ve yapımı ile ilgili, *Kılıçhane* ise kılıç ve kesici silahlar yapımı ile ilgili askerî bir sanat mektebidir.

Askerî kurumların dışında, bürokrat (küttab) yetiştirmek üzere usta-çırak ilişkisi çerçevesinde bürolarda eğitim veren *kalem* ve ilim adamı yetiştirmek üzere *medrese* eğitiminden söz edilebilir. Osmanlı devletinde klâsik ve geleneksel eğitim kurumlarından bahsedilince, şüphesiz, akla medrese eğitimi gelir.

Kalem eğitimi veren mektepler şunlardır:

1) *Bâb-ı Âlî Mektebi*: Osmanlı hükûmeti anlamına gelen Bâb-ı Âlî, aynı zamanda ülkenin en önemli memur yetiştiren kurumu olup iki dairesi bulunuyordu. Bunlar, Kethüda Bey Dairesi ve Divân-ı Hümâyûn Kalemî idiler. Bu iki daireye genellikle memur çocukları on iki yaşlarından itibaren devam etmeye başlar ve burada yazı çeşitleri ile bir konuyu kaleme alabilme ve ifade edebilme tekniklerini (ilm-i kitâbet) öğrenirlerdi. Memurlar daha ziyade bu şekilde, yâni uygulama içinde yetişen kimselerden tayin edilirdi.

2) *Bâb-ı Defterî Mektebi*: Devletin maliye işleri ile ilgili dairesi olan Bâb-ı Defterî içinde de bazı teknik, bürokratik bilgiler ve bu arada siyakat yazısı öğretilirdi³.

Müslümanlara hizmet eden bu mekteplerin dışında, gayri müslimlere ait mektepler (Ermeni, Yahudi, Rum ve çeşitli cemaatlere ait mektepler) de vardı. Bilindiği gibi, Osmanlı devleti farklı etnik köken ve dinî inanca mensup unsurları

² Enderun mektebi hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984: Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi, I*, İstanbul 1977, s.11.

³ Namık Kemal, memur yetiştiren daireler ve kalemlerde idarî bilimlerden hiçbir şey öğretilmediğini, memurların buralarda adeta tabiattaki bitkiler gibi kendiliğinden yetiştiklerini ileri sürer. Ona göre, siyasi bilimlerin, incelikleri en çok ve en zor kısmı idare bilimidir. Medeniyet de idarî işlemlerde titizlik ve düzenlik gerektirir. Bu sebeple, sadece tecrübe ile değil, bu işin teorik bilgileriyle de donatılarak yetiştirilmiş nitelikli memurlara devletin çok ihtiyacı vardır. Her memurun bilgisini artırma aracı olarak bir yabancı dil öğrenmesi şarttır. Osmanlı devleti mükemmel kanunlar, nizamlar yapsa da bunları anlayacak ve gayretle, sadakatle uygulayacak kabiliyette memurlar yetiştirmedikçe her hangi bir faydası olmazdı. (Akyüz, 1999:90)

bünyesinde barındırıyordu. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettiğinde, üç farklı önemli topluluk ile karşılaşmıştı. Bunlar Ortodoks Kilisesi, Ermeni Gregoryan Kilisesi mensupları ve Yahudilerdi. Bu farklı topluluklar, hiçbir şekilde etnik kökenleriyle anılmayıp, dinî ve mezhebî anlamda *millet* olarak nitelendiriliyorlardı. Bu yüzden Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil; Müslüman, Katolik, Protestan, Gregoryan, Ortodoks ya da Yahudi olarak isimlendirilirlerdi. Bu dinî topluluklar kendi dillerini konuşmakta, kendilerine ait dinî ve eğitim kurumları ile kültürlerini korumakta serbesttiler. Böylece yüzyıllarca bir arada yaşamalarına imkân sağlanmıştı. Bu hoşgörünün en güzel örneği, Fatih'in İstanbul'da yaşayan hristiyanların can ve mal emniyeti ile din ve ticaret serbestliği tanınmasıdır. Fatih, 1453'te İstanbul'u aldıktan sonra, bir lütûf olarak Rumlar ve Galata Lâtinlerine inanç ve ibadetlerini sürdürülebilmelerine, mahallî idarelerinde serbest olabilmelerine, gelenek ve kimliklerini rahatça muhafaza edebilmelerine imkân veren hak ve imtiyazlar tanıdı⁴. Ermeniler ve sonraları Yahudiler de aynı haklardan yararlanmışlardır. Hemen bütün hristiyanlara tanınan din ve vicdan hürriyeti, eğitim ve öğretim alanına da yansdı. Azınlıklar, bu çerçevede kendi eğitim kurumlarını kurup teşkilâtlanma çalışmasına girmişlerdir. Azınlıkların okul açmalarında dayanak noktaları, çeşitli imtiyaz ve hakların verildiği belgeler olan fermanlardır. Ancak bu fermanlarda okul açılmasına dair bir hüküm yer almıyordu. Azınlıklara verilen hakları ihtiva eden fermanlarla kendi topluluklarının lideri ve mihver kurumu haline getirilen patrikler ve hahambaşılar, patrikhaneler ve hahamhaneler, azınlık topluluklarının sosyal, kültürel, siyasî, iktisadî ve diğer konularında yönlendirici rol oynamaya başlamışlardır. Eğitim kurumları ve eğitim faaliyetleri doğrudan veya dolaylı şekilde bunlar tarafından yönetilmiş ve yönlendirilmiştir⁵. Çok dinli ve çok milletli devlet özelliğine sahip imparatorlukta, eğitim ve öğretim kurumları da farklılık göstermekteydi. Her tebaanın eğitim kurumu ile buralarda uygulanan program da birbirinden değişikti.

Azınlık okullarının yanında yabancı okullar da vardı. Bu okullar, Osmanlı devletinin yabancı devletlere verdiği ayrıcalıklardan (kapitülasyonlar)⁶ istifade ile kurulmuş olup misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde eğitim veren okullardır. Oysa, yabancı devletlere tanınan kapitülasyonlarda eğitimle ilgili açık ve kesin herhangi bir

⁴ Fatih'in 1453'te hristiyanlara tanıdığı haklar ve "Galata Ahidnamesi" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1975, s.5, 6, 8.

⁵ Osmanlı devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde azınlık ve yabancı okulların yönetimi açısından geniş bilgi için bkz. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul 1997.

⁶ Genel anlamda kapitülasyon, Osmanlı toprakları üzerinde sürekli veya geçici olarak yaşamakta bulunan yabancı devlet vatandaşlarından, özellikle müslüman olmayanlara bağışlanmış imtiyazlara ve bunlara ilişkin izin ve hakların tamamına denilmektedir. Kapitülasyonlar, Osmanlı devletinin güçlü olduğu dönemlerde 1535'ten itibaren değişik tarihlerde Avrupa devletleri tebaası için lütûf olarak tek taraflı verilen imtiyazlardı. Bu imtiyazlar giderek devletin duraklama ve gerileme devirlerinde (1673, 1740) bir hak gibi ileri sürülerek ecnebi imtiyazları durumuna geldi. Önceleri Fransızlara tanınan bu haklar diğer Avrupa ülkelerine de yaygınlaştırıldı. Kapitülasyonlar başlangıçta Osmanlı padişahı değişikçe yenilenen geçici ticaret antlaşmaları iken 1740'tan sonra daimi olmuştur (R.E. Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitalasyonlar*, İstanbul 1934).

hüküm yer almamasına rağmen, iktisadî gayeler için tanınan bu imtiyazlar, sonradan dinî, siyasî ve sosyal bir anlam kazanarak, eğitim-öğretim alanında da rahatça kullanılmıştır. Bu imkânlardan en çok yararlananlar arasında misyonerler önde gelmektedir. Bu sebeple, Osmanlı topraklarında açılan yabancı okulların pek çoğu misyonerlere aittir. Misyonerler, XVI. yüzyıldan itibaren Hıristiyan inancını vaaz etmek ve âyinleri yönetmek gibi görevlerle donatılmış olarak, çevreye gönderilen insanlardı. Bunlar, kendi din ve mezheplerini farklı inançlara sahip insanlara benimsetmek amacıyla, her tarafa yayılmışlardı. Hedeflerine ulaşmak amacıyla çeşitli vasıtaları kullandılar; okul, matbaa, hastahane gibi kurumlar açtılar (**Vahapoğlu, 1997:32 vd.;Sezer, 1999:7**). İlk açılan yabancı okullar, Katolik okullarıdır; bunları Protestan okulları takip etmiştir (**Sezer, 1999:7**). XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, Fransa himayesindeki Katolikliğin çeşitli kollarına mensup misyonerler, Osmanlı idaresinde bulunan Latin çocuklarına dinî terbiye vermek amacıyla İstanbul'a geldiler.

Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren, Tanzimat dönemine kadar eğitim-öğretim kurumlarının temelini teşkil eden yüksek öğretim kurumlarına, yani medreselere gelince: Bu eğitim kurumları, kuruluşlarından itibaren uzun bir süre mülkî ve askerî sahada toplumun ihtiyacına cevap verebilecek düzeyde idârecileri, uzmanları ve pek çok devlet adamını yetiştirmek suretiyle önemli hizmette bulunmuşlardır. Osmanlılarda kurulan ilk medrese, İznik'teki Orhan Gazi medresesidir⁷. Bu medrese ile mütevazı bir başlangıç yapılmış, vakıf sistemi bir devlet politikası olarak teşvik edilmiş ve kısa sürede bütün Osmanlı ülkesinde bir medrese ağı kurulmuştur⁸. XV. yüzyıl ortalarında Fatih'in kurdurduğu Sahn-ı Seman medreseleri (inşâsı 1463-71), bundan bir asır sonra Kanûnî'nin kurdurduğu Süleymaniye medreseleri (inşâsı 1550-57), Türk ilim hayatında önemli iki dönüm noktasıdır. Bunlar, fizikî görünümleri, sahip oldukları maddî imkânlar ve nihayet eğitim programlarının zenginliği ile en üst seviyeyi temsil etmişlerdir. Medreseler ile sıbyan mektepleri hemen hepsi vakıflara bağlı olarak çalışmaktaydı.

Osmanlı medreselerinde çeşitli ölçülere göre belirlenen dereceler, okutulan derslerin türleri ve seviyeleri, bu derslerin ele alınış metodları Türk eğitim tarihinin en önemli konularını teşkil etmektedir. Fatih'in düzenlemesine kadar, ilk Osmanlı medreselerindeki derslerde naklî bilimlerin yanında matematik gibi bazı akllî bilimler de okutuluyordu. Kitaplar Arapça idi, fakat sözlü anlatımda Türkçe de kullanılıyordu (**Bilge, 1984:42**). Medresede temel akademik kişi, müderristi. Müderris kelimesi, ders veren anlamına gelmektedir. Müderris, medresedeki akademik faaliyeti yürüten ve

⁷ Bu medresenin ilk müderrisliğini Kayserili Dâvut yapmıştır (İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s.1-3).

⁸ Medreseler hakkında bilgi için bkz. Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.463-467; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976 (Bu eserde XV. ve XVI. asırlarda faaliyette bulunan medreselerin teşkilât ve tarihçeleri ile ilgili kısa kısa bilgi verilmektedir); Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984 (Bu çalışma da ilk tesis edilen medreselerden bahsedilmektedir). Medreselerin kuruluşundan itibaren 1924 yılında kaldırılışına kadar teşkilâtları ve çalışmaları hakkında ayrıca bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim, I*, İstanbul 1977.

ondan sorumlu olan kimsedir. Müderrislerin, Osmanlılarda büyük ölçüde öğretmene verdiği değerden kaynaklanan, çok itibarlı yeri vardır. İlk Osmanlı asırlarında müderrisler kaydı hayat şartıyla, yâni süresiz olarak tayin edilmekteydi. Fakat sonraları, medrese ve mezun sayısı artınca müderrislerin belirli süreler ile tayini ve adaylar arasında imtihan usulü getirilmiştir. Müderrislerin belirlenen mütad maaşları dışında, *arpalık* olarak veya kendilerine havale edilen geçici görevlerden elde ettikleri ek ücretler de vardı. İmaretten yemek yerler ve kendilerine ev tahsis edilebilirdi (İpşirli, 1999, C. I:260-261).

Kuruluştan Kanûnî devrine kadar, medreselerde ve ilmiye mesleğinde devamlı gelişme kaydedilmiş, fakat XVI. asrın ikinci yarısından itibaren medrese nizamında bir bozulma başlamıştır (Antel, 1940:441;Kodaman, 1980:11;Akyüz, 1999:67-71). Bu bozulmanın sebepleri ise, siyasetin bilim anlayışını etkileyerek baskı altında tutması, devletin çeşitli kurumlarının (maliye, ordu vs.) da bozulmaya başlaması, müderris tayinlerinde liyakate bakılmayarak rüşvetle, hatır-gönül gözetilerek atanmaları, adam kayırılması vb. benzeri durumlardır. Bunun neticesinde müderrislerin disiplini bozulmuş, bir kısmı görevlerini savsaklamaya, ya da hiç görev yapmamaya başlamıştır; 1570'lerde, Edirne Üçşerefeli müderrislerinden birisinin, medresesini bırakarak İstanbul'da 4-5 ay gezmesi ve görevi olmayan işlere karışması, yine aynı medreseden bir müderrisin 1590'larda iki yıl görevine gitmemesi gibi olaylar bu duruma misal gösterilebilir (Baltacı, 1976:62).

Medreselerdeki bu olumsuz gelişmeleri derhal fark eden Kanûnî, ilgililere gönderdiği fermanlarda, gayet ölçülü bir dille bu bozulma ve kanunlara riayetsizliğe dikkati çekmiş, kânûn-ı kadîmden uzaklaşılmasını emretmiştir. Diğer taraftan, dönemin müellifleri, aydınları, tarihçileri bu alandaki menfî gelişmelere temas ve gelecek için kaygı ve endişelerini ifade ederek yetkilileri uyarılmışlardır⁹. Kanûnî'den sonra başa geçen padişahlar, medrese ve ilmiye sınıfının ıslahına çalışmışlarsa da başarı sağlanamamış, bozulma ve usûlsüzlükler devam etmiştir. İlmiye teşkilâtındaki ıslah çalışmaları, biraz farklı bir yaklaşımla daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. Sultan III. Selim, hemen her konuda ıslahata girişirken, ilmiyeye önem ve öncelik vermeye gayret etmiştir. Bütün bu gayret ve bakış açıları, genellikle klasik anlayışın bir devamı niteliğindedir. II. Mahmud döneminde de medreselerle ciddi bir şekilde ilgilenilmemiş, ilmiye mensuplarının sahip olduğu geniş imkânlar ve nüfûz sahaları

⁹ XVI. asrın ikinci yarısında ulemâya en ağır tenkitleri Gelibolulu Mustafa Âlî yapmıştır. Âlî, *Künhü'l-Ahbâr* adlı tarihinde, *Nüşatü's-Selâtin ve Mevâidü'n-Nefâis fi Kavâidi'l-Mecalis* adlı teşkilâta ait eserlerinde ulemâyı ve ilmiye mesleğini genel olarak incelemiş ve tenkitlerini ortaya koymuştur. Âlî, devlet ve milletin asıl unsurlarından biri saydığı ulemânın merasim ulemâsı haline geldiklerini, bu yüzden bir çok faydalı toplantıyı terk ettiklerini, eser telif etmekte çok başarısız olduklarını, ilmiye mesleğinde adam kayırma, himaye anlayışının hâkim olduğunu, müderrislik ve kadılıkların rüşvetle verildiğini belirtmekte, bilhassa ilmiye ailelerine tanınan imtiyazın zararlarını anlatmaktadır. Medreselerde ders yapılmadığını, bir çok müderrisin vakıftan ücretini alıp ders vermediğini, esasen vermek istediği zaman da karşısında talebe bulamadığını ifade etmektedir (İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s.69; M. İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti Tarihi, I*, s.274-275).

yavaş yavaş ellerinden alınmaya başlanmıştır. Nihayet, 1826'da Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'nin kuruldu ve o zamana kadar ilmiyenin büyük ölçüde yararlandığı vakıf gelirleri nezâret vasıtasıyla devlet bütçesine aktarıldı. Bu uygulamadan vakıf gelirleriyle idâre edilen medreseler zarar gördü¹⁰. Bu dönem, medreseler açısından kaynakların elinden alındığı, yenilenme ve gelişmesi için hiçbir ciddi teşebbüsün yapılmadığı, bilakis kendi haline terk edilerek alternatif eğitim kurumlarının, yani Batı usûlü eğitimin öngörüldüğü bir devir olmuştur (İpşirli, 1999:277-278).

Kısacası, Kanûnî'den itibaren Tanzimat dönemine kadar geçen uzun bir süre içerisinde, büyük bir tepkiye sebep olunabileceği endişesiyle, medreselerde ciddi mânâda düzenleme ve ıslah çalışmaları yapılmadığı, medreselerin bir bakıma kendi hallerine bırakıldığı tespit edilmektedir. Bu durum II. Mahmud'dan sonra Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinde de küçük çapta bazı değişikliklerle aynen devam etmiştir. Özellikle II. Abdülhamid, eğitimin Osmanlı ülkesinde yerleşmesi için çok büyük hamleler yaptığı halde, medrese ve ilmiye alanında mühim bir teşebbüse girişmemiştir. Diğer taraftan, yeni usûle göre eğitim yapan modern okulların açılmasına çalışılmış, bu da mektep ve medrese ikiliğine yol açmış olup eğitimde bütünlüğün oluşmasını engellemiştir. Böylece, bir tarafta Türk ve Müslüman tebaaya yönelik faaliyette bulunan sıbyan okulları ile medreseler gibi klâsik eğitim kurumlarıyla, XVIII. yüzyıldan itibaren açılan ve sayıları gittikçe artan modern eğitim kurumları, diğer tarafta ise azınlık ve yabancılara ait okullar faaliyetlerini sürdürmekteydi (Yalçın, 1940:446;Kodaman, 1980:11-12;Hatemi, 1985, C. II: 502).

Eğitimde İlk Yenileşme Hareketleri(1776-1839)

XVIII. asırda Avrupa'da ortaya çıkan endüstriyel gelişmeyi yakından takip edemeyen Osmanlı devleti, eski üstünlüğünü yitirip zayıflamaya başladı. Bu sebeple, eski gücüne tekrar kavuşabilmesi için, hemen hemen her sahada yeni düzenleme ve reform çalışmalarının başlatılması zarureti ortaya çıktı. Osmanlı devleti, girdiği savaşlarda uğradığı bir dizi yenilgiden sonra, öncelikle askerî alanda bazı reformlar yapmayı gerekli görmüştür. Girişilen savaşlarda uğranılan mağlubiyetlerin sebebi olarak, bozulmuş askerî müessese ve ordu görüldüğünden, reform hareketlerinde önceliği askerî kurumlar aldı. Savaşlarda yenilgiler devam ettikçe, Osmanlı idarecileri bu yenilgileri öncelikle Avrupa subay ve askerlerinin iyi yetişmiş olmalarına, kendilerinin bu alanda geri kalmalarına bağlamışlardır. Önce Avrupa tarzında bazı askerî yenileşmelere girişmeyi gerekli görmüşlerdir. XVIII. yüzyılda Osmanlı memleketine gelen yabancı uzmanlar da öncelikle askerî yenileşmeyi tavsiye etmişlerdir. Bu yüzden, bu asrın ikinci yarısından itibaren askerî ihtiyaçları karşılamak için Avrupa'nın çağdaş eğitim kuruluşlarından ilham alınarak modern mektepler

¹⁰ Daha geniş bilgi için bkz.B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1998 , s.94-95; M. İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdâresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1990, s. 49,57.

açılmaya başlandı: 1734'te kısa ömürlü bir askerî okul olan *Hendesehane* (Akyüz, 1999:124); 1776'da *Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn* (İmparatorluk Deniz Mühendishanesi)¹¹ kuruldu. 1795'te de ilk defa öğrenci kaydederek eğitime başlayan *Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn* (Kara Mühendishanesi) kuruldu (Beydilli, 1995:34, 368)¹². Bu son mektep askerî ağırlıklı bir müessesedir ve genel karakteri ile bir harp akademisi ve bir topçu ve istihkâm okulu olarak hizmet vermiştir. Böylece, askerî eğitimle başlayan bu yenileşmeleri ve özellikle Askerî Deniz Okulu'nun açılışını, eğitimde yeni bir dönemin başlangıcı saymak uygun olur. Osmanlılarda Batı'ya açılan ilk pencere olarak değerlendirilen söz konusu okullar, daha sonra açılan modern okulların da temelini oluşturmuştur. Reform hareketleri I. Abdülhamid (1774-1789), III. Selim (1789-1807), II. Mahmud (1808-1839), Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876) ve daha sonra tahta geçen padişahlar devrinde de sürmüştür. Bu arada tıp alanında da önemli gelişmeler kaydedildi. Tıbbın modernleşmesi ve geliştirilmesi için önemli girişimlerde bulunuldu. 1805 yılında çıkartılarak yürürlüğe giren *Bahriye Kanunnamesi* ile donanmaya daha ehliyetli kimselerin üstad, hekim ve cerrah olarak tayin edilmesi karar altına alındı. 1806'da yayınlanan bir fermanla, İstanbul tersanesi içinde bir *Tıb Mektebi* kuruldu. Bu kurum, yalnız donanmanın ihtiyacı için değil, memleketin ihtiyacı için de hekim yetiştirecekti. Fakat bu kuruma uzun bir süre ilgisiz kalınmış, ancak II. Mahmud devrinde daha büyük atılımlar gerçekleştirilerek tıp ve cerrahlık öğretimi yapan, müslümanlardan tabip ve cerrah yetiştirmeyi amaçlayan bir başka askerî okul *Tersane Tıbbhanesi* kurulmuştur (1827). Bu okulun kuruluş amacı, yeni ordu için hekim yetiştirmektir (Gencer, 1977:302-303, 309;Gencer. 1986:55-56, 63; Lewis, 1998:85). 1831'de *Muzika-i Hümayun* ve 1834'te *Mekteb-i Harbiye* tesis edildi. Askerî amaçlı olan bu okullardan *Mekteb-i Harbiye*, Fransız örneğine uydurulmuştu. Genellikle Fransızca olmak üzere yabancı bir dil bilmek, bütün öğretimin ilk ihtiyacı ve ön şartı idi. Tıbbiyeler gibi, çocuklar için bir hazırlık bölümü de vardı (Lewis, 1998:85). Okul kurulduktan hemen sonra, bazı öğrenciler Viyana, Paris ve Londra'ya tahsile gönderilmiş ve aynı zamanda Avrupa'dan öğretmen getirilmiştir. Açılan bu okullar vasıtasıyla matematik ve tabii ilimlerle tıp, zamanla daha modern bir tarzda öğretilerek bunların gelişmeleri sağlanmıştır (Kodaman,1980:21). *Mekteb-i Harbiye* giderek çağına göre ileri bir öğretim kurumu haline gelmiş, oradan çıkan subayların sivil okullarda müsbet bilim derslerini

¹¹ Bu okulun kuruluş gerekçesi olarak bazı yazarlar iki farklı tarih kullanmaktadır: Uzunçarşılı (Merkez ve Bahriye,s. 507), 1776 senesini kabul ederken, O.N. Ergin, (*Türk Maarif Tarihi, II*, s. 265), A. Adıvar (*Osmanlı Türklerinde İlim*, s.202) 1773 tarihini esas almaktadır. Uluçay-Kartekin (*Yüksek Mühendislik Okulu*, s.21-22, 22-24, 34) her iki tarihi de zikretmekle beraber, daha çok 1773 senesini tercih etmektedir. Fakat Kemal Beydilli tarafından bu tarihlerden 1773 senesinin isabetli olmadığı, açılış tarihinin 1776 (1190) olduğu tespit edilmiştir (*Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi(1776-1826)*, İstanbul 1995, s.23).

¹² Ayrıca bkz. C.Y. Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma(1839-1876)*, Eskişehir 1984; E. Dölen, "Mühendislik Eğitimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1985, s. 511-512; B. Kodaman-A. Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, (Ankara 1992), s. 476.

okuttukları sık görülmüştür. Böylece bu okul, sadece subay yetiştirerek değil, uzun yıllar, bir öğretmen kaynağı olarak da Türk eğitimine hizmet etmiştir (Akyüz, 1999:128). 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile, eski mehterhane de ortadan kalkmıştı. Bu sebeple ordunun ihtiyacı için 1834'te *Muzıka-ı Hümâyûn Mektebi* adıyla yeni bir okul daha kuruldu (Akyüz, 1999:128).

Açılan bu yeni okullar, toplumun çok küçük bir kesimine hizmet verebilmekte idi. Dolayısıyla, bu dönemde memlekette modern bir maarif sisteminin yerleşmiş olduğunu ileri sürmek pek de mümkün değildir. Bununla beraber, yukarıda zikredilen okullar, modern eğitim ve öğretim kurumlarının temelini oluşturmaları ve onlara model teşkil etmeleri bakımından, Türk eğitim tarihinde önemli bir yere sahiptirler.

Osmanlı devletinde siyasî, iktisadî ve askerî sahalarda en radikal değişiklikleri gerçekleştirmeyi başaran Sultan II. Mahmud devrinde, eğitim tedbirleri sadece orduyla sınırlı kalmamış, 1838 yılında ilk ve orta sivil eğitim meselesi de ele alınmıştır. İlköğretimin mecburi olması hususunda bir ferman çıkarılmış, Avrupa usulünde bir ilköğretim sistemi kurulması yolunda birtakım teşebbüslerde bulunulmuş, fakat uygulamaya çok sonraları geçilebilmiştir (Mahmud Cevad, 1338:39, 95-96; Karal, 1983,V:159; Akyüz, 1999:56).

1773'ten itibaren açılan modern askerî okullarda, öğrencilere başlangıçta Türkçe okuma-yazma öğretilmesi, burada hedeflenen öğretimi geciktirmekte ve seviyeyi düşürmekteydi. Çünkü sıbyan mekteplerinde bu açık kapatılamamakta ve böyle bir eksiklikle gelen öğrencilerin bu eksikliğinin giderilmesi gerekmekteydi. Bu sebeple, sıbyan mektepleri ile askerî okullar arasında yer alacak yeni bir okulun kurulmasına ihtiyaç duyuldu. Bunun için, ilk okuldan sonra çocukların devam edebileceği Rüşdiye okullarının açılması plânlandı. II. Mahmud, çocukların *rüşd* yaşına (14) kadar devam edeceklerini düşündüğünden, bunlara *rüşdiye* adını vermişti. Süresi o zamanlar iki yıl olan bu okullara sıbyan mektebini bitirenlerle, tanınmış kimselerin veya devlet hizmetinde bulunanların çocukları seçilerek alınacaktı. Çocukların sıralarda oturup, sıbyan mekteplerindeki gibi teker teker değil, sınıf sınıf ders yapmaları öngörülmüştü (Akyüz, 1999:129). Ancak gerek askerî, gerekse sivil alanlarda mutlaka modernleşme lüzumunun anlaşıldığı bir dönemde açılan rüşdiyelerin, medrese çıkışlı hocaların elinden kurtarılması da gerekli görülüyordu. Çünkü medreselerin ıslah edilerek çağdaş birer eğitim kurumları haline getirilebileceği ümidi kalmamıştı. Zaten, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, medresenin nüfuzu önemli ölçüde kırılmış bulunuyordu. 1839 yılında *Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti* adlı bir müessese kurularak, rüşdiye mekteplerinin idaresinin bir merkezde toplanması sağlandı. Ardından, devlet dairelerine nitelikli memur yetiştirmek amacıyla, iki orta öğretim kurumu kurularak hizmete açıldı. İlk açılan ortaöğretim kurumları olan ve kendine özgü yönleri bulunan rüşdiye mektepleri, *Mekteb-i Maarif-i Adliye* ile *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye*'dir. Özellikle sivil memur yetiştirmeyi amaçlayan Mekteb-i Maarif-i Adliye, II. Mahmud'un mahlası "adli" olduğu için bu adı almış olup hukuk eğitimiyle bir ilişkisi yoktur. Öğretim süresi üç yıl olan bu kurumun açılışından önce Bab-ı Âli ve

Defterdârlık bürolarında işe başlayanların da derslere devam ederek yetiştirilmesi sağlandı. Bir yıl sonra da Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye tesis edildi. Bu da gerek halka, gerekse memur olacaklara yanlışsız yazı yazabilme, bir konuyu kaleme alabilme becerisi kazandırılması da bu mektebin görevleri arasındaydı. Öğrenciler 18 yaşlarına kadar okulda kalabilecek ve kabiliyetlerine göre değişen miktarda bir aylık (burs) alacaklardı. Ders programları büyük ölçüde gelenekseldi; fakat Fransızca ve modern konuların öğretilmesi de sağlanıyordu. Askerî okullarda olduğu gibi, bunların öğrencileri de devlet veya vakıf fonlarından destekleniyordu (Ergin, 1977, II:383, 386 vd.;Lewis, 1998:85).

Sultan Mahmud, eğitimin ve aslında bütün reform projesinin bir ana meselesi olan *lisan tahsili* konusuna da eğilerek, bu husus üzerinde hassasiyetle durmuştur. Bu dönemde bir Avrupa dilini yeteri derecede bilen müslüman Türklerin sayısı hâlâ azdı. Ordudaki uzmanlar, danışmanlar ve hatta teknik subaylar Avrupalıydı. Dolayısıyla bu karışık dönemde yerli elemanların artırılması gerekiyordu (Lewis, 1998:86).

Sultan Mahmud bu konuyla ilgili olarak, 1838'de Tıp okulunun yeni binasının açılış töreninde, öğrencilere hitaben şunları söylemiştir: “Burada Fransızca olarak fenn-i tıbbî tahsil edeceksiniz...Sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransızca lisanı tahsil ettirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbî öğretip refte refte kendi lisanımıza almaktır... hocalarınızdan ilm-i tababeti tahsile çalışın ve tedricen Türkçeye alıp lisanımız üzere tedavülüne sây eyleyin (Lewis, 1998:86)¹³. Padişah, başlatılan reformların kendisinden sonra da devam edebilmesinin, ancak bu reformların önemini kavrayan genç bir neslin varlığı ve yetiştirilmesi ile mümkün olabileceğine inanıyordu. Bir taraftan, eğitime önem vererek modern anlamda okullar açarken, diğer taraftan tahsillerini ilerletmek amacıyla 1830'lu yıllarda Avrupa'ya ilk defa öğrenci göndermiştir (Sertoğlu, 1990:10;Akyüz, 1999:133). Harbiye ve Mühendishane'den seçilen 150 kişilik bir öğrenci grubundan sonra, 1834'ten itibaren Viyana, Paris ve özellikle Londra'ya gittikçe artan sayıda askerî öğrenci ve genç subay gönderilmiştir. Buna paralel olarak, Avrupa'dan da çok sayıda öğretmen subaylar, teknik elemanlar Osmanlı ülkesine getirilmiştir¹⁴.

Kısaca, bu dönemde eğitim sahasındaki reform hareketlerine askerî okullar açılarak başlanmıştır. Bu kurumlarda yabancı uzmanlara görev verilerek, ilk kez Batı dilleri (Fransızca, İngilizce) programlara dahil edilmiştir. Bütün çocuklar için ilköğretim mecburiyeti ilk defa bu dönemde gündeme getirilmiştir.

1776'tan itibaren açılan askerî okullar ve özellikle Tanzimat döneminde hızla çoğalan sivil okulların ders kitaplarını sağlama ihtiyacının şiddetle artması üzerine,

¹³ S. Ünver tarafından *Tanzimat*'ın 940'ıncı sayfalarından iktibasen verilmiştir.

¹⁴ Tanzimat'tan sonra, askerlik dışında çeşitli alanlarda Batı'ya, özellikle Fransa'ya, çok sayıda öğrenci, ayrıca nitelikli işçiler ustalar yetiştirmek için çeşitli zanaatlarda (torna, döküm, makina, terzilik...) çıraklar gönderilmiştir. Bu dönemde Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin %70'i Müslüman, %30'u Hıristiyan tebaadandır. Buradan da anlaşıldığına göre, Osmanlı hükümeti bu hususta da milliyet ve din ayırımı yapmamıştır (Akyüz, 1999:133).

matbaaların sayısı artırıldı ve geliştirilmeleri sağlandı; kitap basımına hız verildi. Matbaaya ve kitap basımına ağırlık verilmesi, 1831'den beri *Takvim-i Vekâyi* adlı bir resmî gazetenin çıkmaya başlaması, müteakiben daha pek çok gazete ve derginin yayınlanması, toplumun eğitim ve kültür seviyesine olumlu yönde tesir etmiştir. Bu süreli yayınlar, Osmanlı toplumunun ülke ve dünya olayları hakkında bilgi almasını, kendisini, siyasî ve sosyal meseleleri daha iyi tanımasını sağlamıştır.

Tanzimat Dönemi(1839-1876)

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı devleti, adeta bir çöküşün eşiğindedi; askerî, siyasî, ilmî ve hatta ekonomik yönden batıya kıyasla çok gerilerde kalmış ve temel kurumları bozulmuştu. Bu dönemde, Avrupa devletlerinde her alanda dikkat çekici bir ilerleme kaydedilmişti. 1839 yılına gelindiğinde, Osmanlı devleti büyük meselelerle karşı karşıya kaldı. İşte devletin bu iç ve dış büyük meselelerle uğraştığı sıralarda, iç barışı ve bütünlüğü sağlamak, Avrupa kamuoyunu ve hükümetlerini kazanmak, ihtiyaç duyulan yenilikleri yaparak devleti zayıflamaktan ve gerilemekten kurtarmak amacıyla, bu zamana kadar yapılan düzenleme hareketlerinden çok daha farklı anlayışla, Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasının hemen ardından ve Mustafa Reşid Paşa'nın çabalarıyla, Tanzimat Fermanı ilan edilmiş ve yeni bir reform hareketine girilmiştir.

Tanzimat, Batı'nın ilim, eğitim, teknik ve sosyal meselelerdeki gelişmişliği karşısında, Osmanlı devletinin kendisini yenilemesi ve kendisine bir çeki-düzen vermesi yolundaki gayretlerinin tamamı olarak da ifade edilebilir. Bu dönemde, aydın kesimi Osmanlı devletinin derlenip toparlanması, Batı'daki gelişmelere ayak uydurabilmesi için çeşitli fikirler ortaya attı.

Tanzimat, Osmanlı devleti için, her şeyden önce, düşünce alanında büyük bir yenilik getirmektedir. Fermanın hazırlanmasında Avrupa'da yayılmış bulunan hukuk ve devlet anlayışına ait düşüncelerden geniş ölçüde faydalanılmıştır.

Tanzimat Fermanı'nda devletin ve memleketin idâresi için yeni kanunların konulması zarurî görülmekte, bu kanunların esasları olarak, can emniyeti, ırz ve namus ile mülkiyetin korunması, verginin belirlenmesi, ülke için gerekli askerin toplanması ve bunların hizmet süreleri üzerinde durulmaktadır¹⁵. Muhtevasından da anlaşılacağı gibi, maarif/eğitim işleri ile ilgili herhangi bir konuya temas edilmemişti (**Antel, 1940:441-462**). Bu eksikliği, Tanzimat'ın ileri gelen devlet adamlarının eğitime önem vermediği şeklinde değerlendirmek yanlıştır. Nitekim kısa bir süre sonra, eğitimle ilgili düzenlemelere ve faaliyetlere başlandı.

¹⁵ Tanzimat Fermanı hakkında geniş bilgi için bkz.A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İA*, s.723, Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I*, s.38, Halil İnalcık, *Tanzimat Ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s.2, İnalcık, "Sened- i İttifak ve Gülhane Hatt- ı Hümayûnu", *Belleten*, XXVIII/sayı 112 (Ankara 1964), s.611-614, E. Z. Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi", *Belleten*, XXVIII/112, (Ankara 1964), s. 597, Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 49-58.

Sultan Abdülmecid, Tanzimat Fermanı'nda eğitim meselesinin yer almayışını, daha sonra 1845'te *Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye*'ye giderek okuttuğu hatt-ı hümayunda esefle kaydetmiştir (Ayas, 1948:375). Abdülmecid, sadrazam ve bütün vekillere hitaben okuttuğu fermanında, devletin esas gayesinin bütün halkın refah ve saadetini sağlamak olduğunu belirterek, ne yazık ki bu konuda şimdiye kadar yapılan çalışmaların başarısının askerî saha ile sınırlı kaldığına dikkat çekmekte, bilim ve tekniğin gelişmesi, yeni okulların açılması, ülkenin imarı için gerekli tedbirlerin alınmasını, kimsesiz ve fakirler için İstanbul'da bir hastahanenin kurulmasını emretmiştir. Bu ferman üzerine, memleketin imar ve ıslahı işlerini yürütmek üzere, çeşitli meclisler kurulurken, maarif meseleleriyle uğraşacak olan bir *Meclis-i Maarif-i Muvakkat* teşkil edildi (Ahmed Lutfi, 1328:15-17; Antel 1940:446; Unat, 1964:18). Bu meclisin çalışmaları neticesinde, öğretimin batıdaki gibi üç kademeli olması ve okulların yönetimini sağlamak üzere bir daimî *Maarif Meclisi*'ne ihtiyaç olduğu hükûmete bildirildi. Bunun üzerine, ülkenin maarif meseleleriyle ilgilenecek *Meclis-i Maarif-i Umûmiye* teşkilatı kuruldu (1846) ve böylece modern anlamda merkezî eğitim teşkilatının temeli atılmış oldu. Bu meclisin gayesi ve görevi, maarif ile ilgili meselelerde gerekli reformları yapmaktı. Meclis bir karar organı mahiyetinde olduğundan, aldığı kararları uygulamak üzere, daha önce kurulmuş bulunan ve Evkâf Nezareti'ne bağlı olan Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nden bağımsız olarak genel müdürlük hüviyetinde *Mekâtib-i Umûmiye Nezareti* teşkil edildi (Antel, 1940:446; Koçer, 1974:52 vd.). Bu şekilde ayrı bir kuruluşun oluşturulmasının temel sebebi, Evkâf Nezareti'nin, dolayısıyla medrese zihniyetinin tesirinden mektepleri kurtarmaktı. Bu nezaretin kurulmasıyla eğitim teşkilâtı, medrese ulemasının denetiminden önemli ölçüde kurtarılmış oldu. 1849'dan itibaren Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin işleri de Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'ne devredildi. O sırada bir darülfünunun kurulması işiyle Meclis-i Maarif-i Umûmiye, Rüşdiye ve Sıbyan mektepleriyle Mekâtib-i Umûmiye Nezareti ilgileniyordu. Kurulan Maarif Meclisi, İstanbul'da bir darülfünunun açılması hazırlıklarına başladı. Kurulacak olan bu okulda, bütün fen ve ilimler okutulacak, öğrenciler gece ve gündüz barınabilecek, bütün masraflar devlet tarafından karşılanacaktı. Bina inşaatına kısa zaman içinde başlanmasına rağmen, bir takım sebepler yüzünden uzun bir süre faaliyete geçememiştir¹⁶. Darülfünunun kurulması için tasarılar hazırlayan Âli, Fuad ve Cevdet Paşaların görüşleri farklılık göstermekteydi. Âli ve Fuad Paşalar batı modelini tercih etmekte, Cevdet Paşa ise medresenin bunun dışında kalamayacağını düşündüğünden, iki kurum arasında bir sentez yapılmasını ileri sürmekteydi.

1847 yılında yayınlanan ve kısmen uygulanan bir talimatname ile sıbyan mektepleri programında önemli dersler ve yenilikler getirilmiştir. Talimat, öğretim süresi dört yıl olan sıbyan mekteplerinden sonra, iki yıl olan ve yeni kurulan rüşdiye

¹⁶ Darülfünun binasının inşası hakkında bkz. BOA, Cevdet Maarif, nr. 4355, (Tarih. 1267/1851); E. İhsanoğlu, "Tanzimat Döneminde Darülfünun Kurma Teşebbüsleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 400; E. Dölen, "Darülfünun", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II, (İstanbul 1985), s. 476.

mekteplerini de zorunlu öğretim kapsamına almış, böylece altı yıl süreli zorunlu öğretimi getirmiştir¹⁷. 1846 yılından itibaren İstanbul ve taşrada genel rüşdiyeler açılmaya başlanmış, bu da öğretmen ihtiyacını beraberinde getirmiştir.

Meclis-i Muvakkat'ın diğer bir tavsiyesi ise, yeni tesis edilecek darülfünûn binası tamamlanınca, orada okutulacak derslerin kitaplarını hazırlamak için Encümen-i Daniş'in kurulmasıydı. Bu tavsiyeye uygun olarak çalışmalar başlatıldı ve 18 Temmuz 1851'de padişahın da hazır bulunduğu bir törenle *Encümen-i Daniş* açıldı. Bu, esas olarak okulların ve açılacak darülfünûnun ders kitaplarını hazırlayacak, halkın genel eğitimi ile ilgili faydalı eserleri telif ve tercüme edecek ve Türk dilinin geliştirilmesine çalışacak, bir bilim akademisi olarak hizmet verecekti. Kurum, Sultan Abdülmecid, Cevdet Paşa ve Hayrullah Efendi'nin hazır bulunduğu törende Sadrazam Reşid Paşa'nın kısa bir nutkuyla açılmıştır¹⁸. Bu yeni kurum çalışmalarına, belirtildiği gibi, önce dil ve tarih sahalarında başladı. Encümen-i Daniş'in kuruluş modeli ve çalışma sistemi, o dönemde batının en ileri ilim ve sanat müesseselerinden biri olarak bilinen Fransız Akademisi'ne çok yakındı. Ne yazık ki, ancak 1862 yılına kadar devam edebildi¹⁹.

Bu dönemde, daha önce kurulmuş olan sivil ve askerî okulların daha iyi şartlar altında eğitim hizmeti verebilmesi için eksiklerinin tamamlanmasına ve iyileştirilmesine hız verildi. Bir taraftan da ordu merkezlerinde ve İstanbul'da *idâdî* okulları açıldı. İdadîyi bitiren öğrencilerin devam edebileceği *Erkân-ı Harbiye* (Harp Akademisi) kurularak, buradan orduya lâzım olan subaylar yetiştirilmeye başlandı (**Karal, VI:174; Kurtcephe-Balcıoğlu, 1992:50-51, 57**).

1856'de ilân edilen Islahat Fermanı'nda²⁰, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak eğitimle ilgili hususlara da yer verilmişti. Ferman'da eğitimle ilgili belirtilen hususların

¹⁷ İlköğretimin düzenlenmesi hususunda önemli olup ve sıbyan mektepleri hocaları için yayınlanan 8 Nisan 1847 Talimatı için bkz. Y. Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", *OTAM*, sayı 5 (Ankara 1994), s.1.47.

¹⁸ Açılış günü, üyelerden Cevdet ve Fuad Efendiler tarafından kaleme alınan ve encümenin ilk meyvesi olan *Kavaid-i Osmaniye* adlı kitap padişaha takdim edildi (A. İhsan Gencer, "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13-14 Mart 1985*, Ankara 1987, s. 34), *TTEM*, "Tanzimat'tan Sonra Maarif Teşkilatı(1267-1287), (Vak'anüvis Lûtfi Efendi'den, XVI/17(94), s.302; O. Ergin, *Türk Maarif...*,2, s.620; B. Kodaman, *Abdülhamid Devri...*,s.38.

¹⁹ Cevdet Paşa, bu kurumun dahilî azâlarının başkanlarıyla beraber kırk, haricî azâlarının ise otuz üç kişi olduğunu belirterek, uzun seneler bunların isimlerinin salnâmelerde yazıldığından bahsetmekte, ayrıca Encümenin binasının bir sağlam esas üzerine kurulmadığını, ehliyetsiz kimselerin kırklara karıştığını vurgulamaktadır. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir, IV* (yay. Cavid Baysun), Ankara 1986, s.46-47, 52-53). 1862 senesine kadar Devlet Salnamelerinde mevcudiyetini koruyan Encümen-i Dâniş, bu tarihten sonra silinip gitmiştir. Devrin gazetelerinin birinde, bu kurumun kaldırılışı ile ilgili haber şöyledir: "Bir vakitte en muhtac olduğumuz Encümen-i Dâniş bir müddet ancak bir sûret-i resmîde devam edip nihayet salnamelerden bile nâmı kaldırıldı. Halbuki maarifin ihtiyaca göre tevessü ve intişarı hususunda daima bir usûl ve nizam altında bulunması için bir Akademi yani Encümen-i Dâniş teşkil edilmesi en faydalı icraatlardır. Lisanımızın halâ kavaidini câmi mükemmel kitap yok. Halâ bir tam Türkçe lügâtı yapılmadı (*Hakayik-ul Vekâyi*, nr, 484, 1 Zilhicce 1288/11 Şubat 1872).

²⁰ Islahat Fermanı için bkz.E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, V*, Ankara 1983, s. 258.

tamamı ise, gayri müslim azınlıklara verilen bir takım haklardan ibarettir. Şöyle ki, Osmanlı toplumunu meydana getiren bütün milliyetlere kendi okullarını açma hakkı tanınmakta ve Osmanlı devletinin askerî ve mülki bütün resmî okullarına da bundan sonra azınlıklar girebilecekti. Bununla beraber, ülke içindeki eğitimin padişah tarafından seçilecek bir karma Maarif Meclisi'nin denetimi altında bulunacağı da ifade ediliyordu. Bundan sonra, gayri müslimler belirtilen haklardan geniş biçimde istifade ederek, hatta yabancı devletlerin desteğini sağlayarak, başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun her tarafında kendi millî ve dinî okullarını açmaya hız verdiler. Açtıkları bu okullarda kendi dil, din, milliyet ve kültürleri doğrultusunda eğitim ve öğretimini sürdürmeye başladılar. Bu durumda eğitimin bir devlet politikası içinde yürütülmesi ve kontrol edilmesi zarureti ortaya çıktı. Söz konusu bu kontrol ise, merkezî bir maarif teşkilatının kurulması ile mümkün olabilirdi. Bu amaçla, 15 Mart 1857'de *Maarif-i Umumiye Nezareti* tesis edildi ve böylece eğitim çalışmaları için hükümet içinde ilk defa bir eğitim bakanlığının temeli atılmış oldu. Bu kuruluşun oluşturulmasındaki temel sebeplerden birisi de, Evkâf Nezareti'nin, dolayısıyla medrese zihniyetinin tesirinden mektepleri kurtarmaktı. Mekatib-i Umumiye Nezareti'ni de bünyesine alan bu kurum, Meclis-i Vükela'ya dahil bir nâzir tarafından yönetilecekti²¹. Nezaretin görevlerini belirten lâyhaya göre, askerî okulların dışında kalan bütün okulların yönetim ve denetimi nezarete ait olacaktı (**Unat, 1964:22;Kodaman- Saydam, 1992:478**). Böylece, okullar devletin resmî kuruluşları oluyor ve eğitim işleri artık devletin kontrol ve sorumluluğu altına girmiş oluyordu. Okullar derecelenmeye tabi tutuluyor ve Sıbyan, Rüşdiye, Meslek ve Teknik Okulları olmak üzere üç dereceye ayrılıyordu. Sıbyan okullarında müslim ve gayri müslimlerin çocukları ayrı ayrı eğitim görecektir, diğerleri ise karma olacaktı. Sınıf geçmede imtihan usûlü getirilecekti. Ayrıca, devletin resmî dili ve ekseriyetin konuştuğu Türkçe öğretim dili olacaktı (**Kodaman- Saydam,1992:478**). Bu son madde, devletin bu dönemde milliyetçilik ve Osmanlı milleti oluşturma çabalarını yansıtmaktadır.

1857 yılından itibaren meslek ve sanat okullarının açılmasına ağırlık verilmeye başlandı. Ormancılığı geliştirmek ve bu sahada uzman yetiştirmek için İstanbul'da bir *Ormancılık Okulu* kuruldu (1857). Eğitim süresi iki yıl olan bu okul, Fransa'dan getirilen iki orman mühendisinin idaresinde öğretim yapmaya başladı²².

Mülkî idarede istihdam edilecek liyakatli memurların yetiştirilmesi (kaymakam, müdür gibi) amacıyla 1859'da *Mekteb-i Mülkiye* kuruldu (**Antel, 1940:448;Koray, 1991:111**). İlk defa İstanbul'da bir Sanayi Mektebi'nin açılmasına 1847 yılında teşebbüs edilmişti. Mektep, staj imkânı sağlanması da düşünülerek, burada kurulduysa

²¹ Bu nezaretin nazırlığına Abdurrahman Sami Paşa, müsteşarlığına da hayrullah Efendi tayin edilmiştir(*TTEM*, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilâtı (1267-1287)", Vak'anüvis Lûtfî Efendi'den, XVI/17(94), s. 303; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, IX*, yay. M. Aktepe, İstanbul 1984, s. 135; B. Kodaman, *Abdülhamid Devri...*s. 42).

²² Ticaret Nezareti bünyesinde eğitim yapan bu okul, 1874 yılında açılarak öğretime başlayan Maadin Mektebi ile birleştirilerek(1881) öğretim süresi iki yıl idadî, iki yıl meslek olmak üzere dört yıla çıkarıldı(Kodaman-Saydam, "Tanzimat Devri...", s. 491).

da öğretime devam edemedi. İkinci teşebbüs ise, Tuna valisi Midhat Paşa tarafından yapıldı. 1863'te önce Niş'te, daha sonra Ruscuk'ta (1864), öğrencilerinin çoğunluğunu din ve dil ayırımı yapılmaksızın alınan kimsesiz ve fakir çocukların oluşturduğu *ıslahhane* adıyla pratik sanat okulları açıldı. Buralarda okuma, yazma, hesap, defter tutma gibi dersler yanında, çeşitli atölyelere dağıtılan öğrencilere pratik olarak bazı sanatlar da öğretiliyordu. Öğretim süresi, ilk okuldan sonra beş yıldır. Bu okullardan verim alınması üzerine, başka şehirlerde de benzeri okullar tesis edildi (Sofya, Selanik, ve Şam'da)²³. Kurulan bu ilk sanayi mektepleri, daha sonraki modern sanayi okullarına model olmuş ve onların temelini teşkil etmiştir. Ayrıca İstanbul'da 1868'de *İslah-ı Sanayi Mektebi* açıldı. Demircilik, kunduracılık, dökmeçilik, makinecilik, mimarlık, terzilik ve mücellidlik branşları olan bu okula yatılı olarak 13, gündüzlü olarak ise 30 yaşın altındakiler alındı²⁴. Bir yıl sonra yine İstanbul'da kızlar için *Kız Sanayi Mektebi* açıldı (**Kodaman-Saydam, 1992:491-492**).

1864 yılında, eğitim faaliyetlerini araştırmak ve incelemek, sistemi geliştirmek gayesine yönelik *Maarif-i Umumiye Heyeti* ile muhtelif komisyonlar oluşturuldu. Bu komisyonlardan Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslîme Komisyonu, İslâm'a ait kitapları inceleyecek, üyeleri bütün cemaatlerden seçilerek teşkil edilen Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiye Komisyonu ise, bütün tebaanın eğitim işlerini müzakere edecekti (Kodaman-Saydam, 1992:479).

Bu dönemde eğitimle direkt ilgili olarak kurulan bahsi geçen komisyonların dışında, eğitimle dolaylı ilgisi bulunan ve bilhassa Osmanlı aydınlarının şahsî teşebbüsleri ile bazı cemiyetler de kuruldu. İlk cemiyet, Münif Paşa'nın önderliğinde kurulan *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'dir (1861). Görevi ise, dinî ve siyasi meseleler hariç olmak üzere, her türlü bilim ve tekniğe dair kitap ve makale telif ve tercüme etmek; belirli günlerde temel bilimlerde ve yabancı dillerde halka açık dersler vermek, ilmi danışmanlık hizmetleri yapmak, cemiyet merkezinde bir kütüphane açarak okuyucuların hizmetine sunmaktır. Cemiyetin temel hedefi, toplum için gerekli olan bilgileri ülkenin her tarafına mümkün olduğu kadar yaymaktır. Osmanlı idaresinin ilk Türk bilim dergisi olan *Mecmua-i Fünûn* bu kurum tarafından neşredilmeye başladı (**Kodaman, 1980:45,46; Bilim, 1984:29; İhsanoğlu, 1992:378-380**). 1865'te halka okuma yazma öğretmek ve parasız yatılı okullar açmak gayesiyle *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye* kurulmuştur.

Osmanlı aydınlarının cemiyetleşme sahasındaki en başarılı teşebbüsü, 1865'te *Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye*'yi kurmaları olmuştur. Kuruluş maksadı, Osmanlı

²³ Mekteb-i Sanayi ve İslahhaneler için bkz. BOA, Cevdet Maarif, nr. 6542, tarih 1289; İ. Dah. nr. 65862, tarih 1287; O. Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye, I, s. 745*; Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920)*, Ankara 1980, s.287-295.

²⁴ Bu okulda burslu okuyan öğrencilerin burslarının bir kısmı Emniyet Sandığı'na kesilip, mezun olduktan sonra atölye sermayesi olarak kendilerine verildi. Bu tip okullar Anadolu'ya da yayıldı. II. Abdülhamid zamanında ise *Hamidiye Sanayi Mektebi-i Âlisi* adıyla eski ıslahhanelere yeni bir düzenleme getirildi (Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri"s.287-295).

memleketinde tıp biliminin yayılması ile Fransızca olan tıp eğitiminin Türkçe yapılmasıydı. Cemiyetin ilk büyük hizmeti, 1866'da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye içinde açılan *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*'de Türkçe tıp eğitiminin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyetidir. İkinci başarısı ise, tıp dilinin Türkçeleşmesi konusunda yaptığı yoğun çalışmalar sonucu, ilk Türkçe modern tıp lügatı olan *Lugat-ı Tıbbiye*'yi yayınlamış olmasıdır (1873 yılında).

Zamanla yabancı devletlerle olan siyâsî ve iktisadî münasebetlerin yoğunlaşması ve yabancı hukuk mevzuatından tercümelere ihtiyacın atması üzerine, devlet dairelerine yabancı dil bilen elemanlar yetiştirmek üzere İstanbul Cağaloğlu'nda *Lisan Mektebi* açıldı (1864)²⁵.

Osmanlı devleti dahilinde 1866 yılında Girit isyanının çıkması üzerine, hükûmetin Islahat Fermanı ile ilan ettiği işleri yerine getiremediğini ileri süren Avrupa devletleri, reform meselesini gündeme getirdiler ve uygulanması ısrarıyla değişik reform projeleri sundular. Osmanlı hükûmeti, bu projeler arasından Fransız tezini uygun görerek tercih etti (1867). Bundan sonra, eğitim sistemi ve eğitim kurumlarda yapılacak düzenlemelerde Fransız etkisi ağırlık kazanmaya başladı (**Karal, VII, 1983:336;Kodaman, 1980:48,49;Tekeli, 1985:468**). Çünkü bu tezdeki hükümler, Tanzimat idarecilerinin bir Osmanlı milleti oluşturma düşüncesine oldukça yakındı. Sunulan Fransız tezine göre; "*Osmanlı tebaası müslüman ve hristiyan ayırımı gözetilmeden bir bütün olarak ele alınmalıdır ve idarede birlik, siyasal ve sosyal haklarda eşitlik sağlanmalıdır. Ortak haklar ve ortak menfaatler imparatorluğun türlü unsurlarını kaynaştırmaya yarayacaktır. Bu suretle de kuvvetli bir Osmanlı toplumu meydana gelebilecektir... İmparatorluğun bütün unsurlarını bu amaca doğru sevk ve idare edecek yegane unsur Türklerdir...*" denilmektedir. Genel eğitimle ilgili olarak tavsiyeleri ise şöyleydi: *Müslüman olmayan toplulukların sahip oldukları eğitim kurumlarının teşvik ve himaye edilmeli, başlıca büyük şehirlerde hristiyan çocuklarının da kabul edileceği orta dereceli okulların kurulmalı, ilköğretimin geliştirilmesi için de öğretmen yetiştirilmelidir. Müslüman olan ve olmayan öğrenciler için bir üniversite kurulmalı ve bu üniversitede, tıptan başka tarih, idâre ve hukuk dersleri okutulmalı ve bu suretle de yeni konuları tatbik edecek memurlar yetiştirilmelidir...*" (**Karal, VII, 1983:334-335,337; Kodaman, 1980:49-50; Kodaman- Saydam, 1992:479**).

Devrin en önemli devlet adamlarından Âlî ve Fuad Paşalar, eğitim reformunun gerçekleşmesinde Fransız tezini desteklemekteydiler (**Bilim, 1984:31**). Âlî Paşa, bir lâyihasında, Osmanlı kardeşliğinin ve imparatorluğun bütün tebaasının birleşmesinin lüzumlu olduğuna inandığını ve idarî kadroların dahi gayri müslimlere açık olması gerektiğini vurgulamaktaydı. Ayrıca, Batı devletleri seviyesine erişmek için, Batı tipi

²⁵ Bu okul 1892 yılına kadar hizmetini sürdürmüş olup, bu tarihte lağvedilerek binası geçici olarak Hukuk Mektebi'ne devredilmiştir(BOA, Y.A. Hus. Nr. 265/5, 6 Rebülevvel 1310, 28 Eylül 1892; İ. ŞD. Nr. 212/40, 10 Şevval 1310- 28 Nisan 1893).

mekteplerin açılmasını savunmaktaydı. Fuad Paşa da bu fikirlere katılmakta ve desteklemekteydi. Ölümünden önce düzenlediği vasiyetnamesinin bir bölümünde, eğitime temas ederek şunları ifade etmekteydi: “Zannolmasın ki islâmiyetin emrettiği ilim başka, diğer milletlerin tahsil ettiği ilim başkadır. İlim akıl alemi ve iz’ân için ışık saçan tek parlak güneştir. Ve mademki bizim itikadımızca islâmiyet bütün hakayiki, bütün maarifi camidir, o takdirde faydalı keşifleri ve yeni ilimleri, geldikleri yer her neresi olursa olsun ve herhangi millet nezdinde bulunursa bulunsun, onu almalı ve kabul etmeliyiz” (Karal, VII, 1983:197). Midhat Paşa da, Âlî ve Fuad Paşaların eğitim hakkındaki temel düşüncelerine katılmaktaydı.

1867’ye kadar rüşdiye okullarına yalnız müslüman öğrenciler girebilmekteydi. Bundan sonra, devlet tarafından rüşdiyeler açılarak hıristiyan çocuklar kabul edilmeye başlandı. Bu da Osmanlı devletinin, müslümanlarla hıristiyanlar arasında öğretim alanında bir ayırım yapmadığının göstergesi sayılıyordu. Ancak hıristiyan çocuklar rüşdiyelere alınmadan önce Türkçe’den imtihan vermeleri şarttı(Karal, VII: 201).

1867 yılında sultan Abdülaziz’in Fransa’ya yaptığı ziyaretin ardından, Fransız projesinde ileri sürülen tavsiyelere uygun olarak *Mekteb-i Sultani* diğer bir adıyla *Galatasaray Sultanisi* açıldı (1868). 1 Eylül’de, rüşdiye ile yüksek-öğretim arasında ve Osmanlılık siyaseti doğrultusunda eğitime başladı. Okulun eğitim süresi beş yıldır; fakat bilgi seviyesi çok düşük olan öğrencileri yetiştirmek amacıyla üç yıllık hazırlık sınıfı da olmak üzere 8 yıl öğrenim görülmekteydi. Okulun kuruluş modeli Fransız liselerine çok benzemekteydi, yönetici ve öğretmenlerin çoğu Fransız idi. Öğretim, Türkçe konular dışında Fransızca yapılmaktaydı. Bu sebeple bir Batı dilinde orta dereceli modern bir eğitim verilmesini sağlamak amacıyla Osmanlı hükümeti tarafından başlatılan ilk ciddi teşebbüs olarak bilinmekte ve batıya açılan bir pencere olarak da vasıflandırılmaktadır (Engelhard, 1328:176; Antel, 1940:448; Lewis, 1984). Sultaninin Türkçe, Fransızca, Rumca ve Ermenice olarak yayımlanan 10 maddelik nizamnamesinin birinci maddesinde, Osmanlı devletinin farklı dinlere mensup çocuklarını bir arada okutmak öngörülmüyor (Şişman, 1989: 17-18). Nizamnameden de anlaşıldığı gibi, Osmanlı tebaasının tamamına açık olacak olan bu okulda, böylece bütün öğrenciler birbiriyle kaynaşacaktı²⁶. Okulun öğretime başladığı ilk dönemlerde, çalışma sistemine karşı ülke içinde ve dışında olumsuz değişik tepkiler meydana geldi²⁷. Fakat bütün bu olumsuz propagandalara ve yapılan farklı itirazlara rağmen, okula öğrenci rağbeti tahminin üstünde idi. Açılıştan bir yıl sonraki öğretim yılında,

²⁶ Fakat , öğretime başladığı ilk yıllarda öğrenci mevcudunun ekseriyetini gayri müslimler teşkil etmekteydi(A. H. Dursun, “Galatasaray’da Rum Çocukları ve II. Abdülhamid”, *Galatasay TARİH*, sayı 2, İstanbul ts, s.10).

²⁷ Rusya, okulun Fransa’ya manevi nüfuz sağlayacağına inandığı için rumların bu okula girmesine engel olmaya çalıştı. Papalık, okulda katolik öğrenciler için dinî merasim yapılmadığını ileri sürerek doğudaki katoliklerin okula devamlarını yasaklayan bir emirname yayınladı. Yahudiler de müslümanları hıristiyanlarla birlikte öğrenim gördüğü bu okula çocuklarını göndermek istemediler. Müslümanlar ise, öğretimde Fransızcaya Türkçeden daha fazla yer verilmesinden ve Latince okutulmasından dolayı memnun değillerdi(Karal, Osmanlı Tarihi, VII, 1983, s. 204).

öğrenci mevcudu 622'yi buldu. Bu tip okulların ülke çapında yaygınlaştırılmasına karar verilmesine rağmen, Tanzimat döneminde buna imkân olmamıştır. Bu yüzden Galatasaray Sultanisi tek başına lise öğretimini vermeye devam etmiştir.

Bu okul çeşitli din, ırk ve mezhepten olanlara *Osmanlılık* fikrini aşılacak düşüncesiyle açılmış olmasına rağmen, Türk ve müslümanlardan ziyade gayri müslimlerin işine yaradı. Bulgar, Rum ve Ermeniler için millî duyguların aşılandığı, Türkler için ise, Osmanlı toplumundan kopuk, Fransız kültürü etkisinde kalan aydınlar zümresi meydana getirdiği ileri sürülmektedir (**Kodaman- Saydam, 1992:486-487**).

1867 reformlarının neticelerinden birisi de, Türk eğitim tarihinde önemli bir dönüm noktası sayılan ve önemli kararları ihtiva eden 1 Eylül 1869'da yayınlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'dir. Bu Nizamname de, öncekilerde olduğu gibi, Fransız eğitim sistemi model alınarak hazırlanmıştır (**Ayas, 1948:393**). Dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa da Fransız tezini savunmaktaydı. Aslında Maarif Nizamnamesi'nin esas mimarı Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Başkanı Sadullah Paşa (1838-1891)'dır. Sadullah Paşa'nın eğitimle ilgili ifade ettiği görüşler kısaca şöyledir: "*Fen ve sanayimizi Batı'nın yöntemleriyle geliştirebiliriz. Teknoloji görenekle gelişmez. Yüksek öğrenim ise düzenli bir ilk, orta öğrenim üzerine kurulmalıdır. Uzman yokluğundan topraklarımızın verimliliğine, halkımızın yetenekli olmasına rağmen ülke gelişmemiştir*" (**Sakaoğlu, 1985:480**). Şura-yı Devlet Maarif Dairesi, Maarif Nizamnamesi'ni hazırlamak için hususi olarak kurulmuştu. Bu dairede Sadullah Paşa'dan başka, Kemal Paşa, Dadyan Artin Efendi, Rezaizade Ekrem Bey, Mehmed Mansur ve Dragon Efendiler görev almaktaydı. Komisyonun uzun süren ve başarılı çalışmaları sonucunda hazırlanan, beş bölüm ve 198 maddeyi ihtiva eden bu nizamname²⁸ ile, maarif idâre ve teşkilâtı kanûnî hükümlere bağlanmakta ve teşkilat yapısında büyük çapta yenilikler meydana getirilmekteydi. Bu zamana kadar parça parça kurulmuş olan ve kurulması düşünülen okullar eğitim sistemi çerçevesinde tamamen teşkilatlandırılıyordu. Eğitim hem bir devlet politikası ve hem de genel bir hizmet olarak kapsamlı bir biçimde ilk defa ele alınmaya başlandı. İlk defa vilayetlerde maarif teşkilatı kurulması kararlaştırıldı.

Nizamname ile **merkezî maarif teşkilatı** şu şekilde düzenlendi: 1- Maarif-i Umumiye Nezareti. 2- Meclis-i Kebîr-i Maarif. a) Daire-i İlmiye b) Daire-i İdare 3- Tahrirat Kalemi 4- Muhasebe Kalemi.

Yeni kurulan *Meclis-i Kebir-i Maarif*, nazır başkanlığında yılda iki defa toplanacak ve eğitimle ilgili yeni kararlar alma yetkisine sahip olacaktı. Bu meclise bağlı *İlmî Daire*, okulların ihtiyacı olan ders kitapları ve çeşitli bilimsel kitapları telif ve tercüme ettirecek, Avrupa üniversiteleri ile ilişkilerde bulunacak, Türkçenin ilerlemesine çalışacaktı. Dairenin üyeleri doğu ya da batı dillerinden en az birini bilen, Türkçeyi okuyup yazmada kabiliyetli kişiler arasından seçilecektir. *İdarî Daire* ise,

²⁸ Nizamnamenin metni için bkz. BOA, YEE, nr.37/330/47/112; Unat, *Türk Eğitim...*,s. 96 vd.

okulların, maarif meclislerinin, müze, kütüphane ve matbaaların idaresiyle, öğretmenlerin özlük işleriyle, eğitimle ilgili tahkikat ve muhakemelerle meşgul olacaktı, ihtiyaca göre yeni yönetmelikler ve talimatnameler hazırlayacaktı.

Bundan sonra vilayet teşkilatlarının da ihtiyacı karşılayacak şekilde yeniden düzenlenmesine özen gösterildi. İstanbul'daki Meclis-i Kebîr-i Maarif'in şubeleri olmak üzere, vilayetlerde birer Maarif Meclisi kuruldu. Meclisin başkanı vilayetteki Maarif Müdürü idi. Meclis ve müdürün görevleri ise, Nezaret'ten gelen emirleri uygulamak, Maarif Müdürlüğüne bağlı okulları teftiş edip ihtiyaçlarını gidermek, vilayet maarif bütçesini usulüne uygun şekilde harcamak, maarifin durumunu ve ortaya çıkan meseleleri de merkeze bildirmektir (**Unat, 1964:110;Kodaman- Saydam, 1992:479-480**). Böylece eğitim, merkezden sonra taşrada da teşkilatlanmaya başlamış, uygulamaların kontrol edilerek sağlıklı verim alınması ve ortaya çıkacak aksaklıkların düzenlenmesine çalışılmıştır. Şüphesiz bu faaliyet Türk eğitim tarihi için dikkate değer bir aşamadır.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hükümlerine göre okullara getirilen yeni statü şöyleydi:

a) Sıbyan okulları: Her mahalle ve köyde en az birer sıbyan okulu bulunacaktır. Tahsil süresi ise dört yıldır. Okula devam mecburiyeti erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 yaşları arasındadır. Bir mahalle veya bir köyde iki sıbyan okulu varsa bunlardan biri kızlara, diğeri erkeklere tahsis edilecektir. Ayrıca, bu okulların inşâ, tamir ve diğer masraflarıyla öğretmenlerinin maaşları mahalle ve köy halkı tarafından karşılanacaktır. Bu son hükümden anlaşıldığına göre, sıbyan okullarının maddî külfeti halka yüklenmişti. 1870 yılından itibaren sıbyan okullarında belirtilen hükümler çerçevesinde ıslah çalışmalarına başlanmıştır. Mahalle halkından teşkil edilecek tedris meclisi ve tedris şubeleri, okulları yönetecekti (**Antel, 1940:451;Kodaman- Saydam, 1992:482-483**). Böylece hükümet, sıbyan okullarının idaresini halka bırakmak suretiyle toplumun eğitim meselelerine katkısını sağlamıştır.

a) Rüşdiyeler: Nizamnamenin rüşdiyeler ile ilgili hükümlerine göre, beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüşdiye okulu açılacaktır. Öğretim süresi dört yıldır. Rüşdiyeyi bitirenler imtihanla idadiye kabul edilecektir. Bu okulların masrafları ise, vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacaktır. Rüşdiyelerde 1870 yılından itibaren büyük artış oldu. 1877 yılına gelindiğinde, imparatorluk dahilinde sayıları 423'e ulaştı ve buralarda yaklaşık yirmi bin öğrenci öğrenim görmüştür.

b) İdadiler: Bu dönemde rüşdiyelerin üzerinde ve yüksek okullara öğrenci yetiştiren bir okulun olmaması sıkıntı doğurmuştu. Bu amaçla, daha önce de izah edildiği gibi sadece Galatasaray Sultanîsi açılmıştı. Vilayetlerde ise böyle bir okul açılmamıştı. Dolayısıyla hem eğitim ve öğretimin gelişmesi, hem de bütün tebaanın çocuklarının bir arada eğitim göreceği bu tip okulların sağlayacağı siyasi fayda düşünülerek Nizamnamede idadî okulların kurulmasının lüzumlu olduğu belirtilmiştir. Nizamnamenin hükümlerine göre, idadî okulları, rüşdiyelerden mezun olan müslim ve

gayri müslim çocukların bir arada öğrenim gördükleri yerd. Bin haneden fazla ve buldukları yerin önemine göre seçilecek her kasabada birer idadî okulu kurulacaktı. Öğretim süresi ise üç yıld. Masrafları vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacaktır.

Maarif Nizamnamesi, devletin malî, siyasî ve iktisadî bakımdan sıkıntı içinde bulunduğu bir döneme tesadüf etmesine rağmen tespit edilen hükümlerin tatbik edilmesine özen gösterildi. Fakat söz konusu hususların yerine getirilmesi için, her şeyden önce malî kaynağa ve uzmanlara ihtiyaç vardı. Bununla beraber program mümkün mertebe tatbik edilmeye çalışılmıştı. Ancak ekonomik sıkıntı sebebiyle açılan bazı okullar bir müddet sonra kapatılmak zorunda kalmıştır.

Nizamname hükümlerine göre açılması tasarlanan idadî mektepleri de, maddî imkânsızlıklar yüzünden, uzun bir süre açılmamıştır. 1873 yılına gelindiğinde, İstanbul'da bir idadî açılabilir. 1875'te de Mora'da ve aynı yıl Darülmualimîn içinde birer idadî tesis edilmişti (**Kodaman- Saydam, 1992:485**). Tanzimat devri sonlarına doğru memleket dahilinde ancak sekiz idadî açılabilmişti (**Bilim, 1984:35**). Ayrıca, bu arada Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin gayretleri ve halkın katkısı ile lise derecesinde bir başka okul olan *Darüüşşafaka* açılmıştır (1872). Bu okul fakir ve yetim müslüman çocuklarına hizmet vermek üzere kurulmuştur (**Ergin, 1977:487 vd.**).

c) Darülfünun: Darülfünun kurma meselesi nizamname ile tekrar ele alınmış oldu. İlmî ve idarî özerkliğe sahip bir üniversitenin bütün problemleri, öğrenci ve öğretim elemanı alımı, kayıt, disiplin gibi hususlar nizamnamede teferruatlı olarak belirlendi. Bu esaslara göre öğrenci kaydına başlanılarak, Dârülfünûn Edebiyat, Hukuk, Mühendislik bölümlerinden ibaret olarak 20 Şubat 1870'te gösterişli bir törenle eğitime başladı (**Mahmud Cevad, 1338:114; İhsanoğlu,1992:415**). Burada normal derslerin yanında halka açık serbest dersler de vardı. Fakat öğretim üyesi eksikliği, öğrencilerin dersleri takip edebilecek seviyede olmaması ve ihtiyacı karşılayacak kitapların bulunmaması gibi sıkıntılar yüzünden, öğretim çok zor şartlar içerisinde sürdürülmeye çalışılıyordu. Öğretim dilinin anlaşılması bile zordu. Bu arada medrese kanadından da bazı menfi propagandalar başlatılmıştı. İşte bu tür sebepler yüzünden, kurum 1871 sonlarında kapandı (Unat, 1964: 51). Daha sonra Saffet Paşa'nın gayretleri ile Galatasaray Sultanîsi içinde, sanki bu okulun devamı gibi açılması sağlandı. 1874 de burada yine Edebiyat, Hukuk ve Mühendislik olmak üzere üç bölüm halinde eğitime başlandı²⁹.

d) Muallim mektepleri: Nizamnamede, İstanbul'da kız ve erkek muallim mektepleri ve uygun yerlerde kız rüşdiyeleri açılması planlanmıştı. Daha önce ifade

²⁹ Fakat hocalarının çoğunluğunun Fransızlardan olması, daha ziyade batı kültür ve dillerine yer verilmesi gibi birtakim bahanelerle 1881 yılında yine kapanmıştır. Ancak yirmi yıl sonra 1990 yılında yeniden bu mesele üzerinde durularak Darülfünun-ı Şahane adıyla tekrar açılmış ve burada öğitime başlanmıştır açılan bu yüksek öğretim kurumu başarılı hizmetleriyle modern üniversiteye geçişte önemli bir köprü görevini görmüştür(Kodaman- Saydam, a.g.m, s.488).

edildiği gibi, 1848'de rüşdiyeler için Darümuallimîn ve 1868'de sıbyan mektepleri için de iki yıl öğretim süresi olan Darümuallimîn-i Sıbyan açılmıştı. Bu nizamnamenin yürürlüğe girmesiyle, öğretmen yetiştirme işi daha sistemli hale sokulmuş, ilk, orta ve yüksek okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak için, İstanbul'da bir büyük Darümuallimîn açılması öngörülürken, 1870'te *Darümuallimât* adıyla bir kız öğretmen okulu³⁰ kurulmuştur (Özcan, 1992:456-457). Bu okul, sıbyan okulları ile kız rüşdiyelerine bayan öğretmen yetiştirecekti. Sıbyan okullarına öğretmen olacaklar için eğitim süresi iki, rüşdiye okullarına öğretmen olacaklar için de üç yıldır (Antel, 1940:450;Özcan, 1992:456-457). Bu okulun bütün öğretmenlerinin bayan olması istenmesine rağmen, bu mümkün olmamış, nakış ve resim öğretmenlerinin dışındakiler erkeklerden alınmıştır (Bilim, 1984:73). Maarif nizamnamesi ile öğretmenlerin genel kültür seviyelerini arttırıcı önlemler alınması, öğrencilerin şevk ve gayretlerini arttıracak hususların tespit edilmesi bir hükme bağlandı. Bütün okullarda Osmanlı tebaasından ancak diplomalı öğretmenlerin ders verebileceği ifade edilmekte ve öğretmenlerin terfilerinde liyâkat ve kıdem esasının dikkate alınacağı vurgulanmaktaydı (Antel, 1940: 451;Kodaman, 1980: 55).

Öğretmen yetiştirmek üzere açılan bu öğretmen okulları nicelik ve nitelik bakımından pek yeterli değilse de, yine de ilk ve orta öğretim bakımından ileri bir adım ve modern maarif zihniyetine sahip kimselerin başarısı olarak değerlendirmek mümkündür.

e) Yabancı okullar: Islahat Fermanı ile azınlık ve yabancılara tanınan haklar genişletilmiş, emlak edinme hakkı da dahil olmak üzere, birtakım haklar verilmişti. Bu imkân, yabancı öğretim kurumlarının sayılarının hızla artmasını sağlamıştı. Fransa ve Amerika'nın yanı sıra İngiltere, Almanya ve İtalya'ya mensup misyonerler de okullarını açtılar³¹. Büyük bir kısmı ruhsatsız ve denetimsiz olarak faaliyette bulunan yabancı okullara karşı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bazı düzenlemeler getirilmiştir. Nizamnamede Mekâtib-i Hususiye olarak nitelenen yabancı okulların uymaları gereken esaslar belirlendi. Nizamnamede yer alan esaslara göre, bu kurumların ruhsat almaları, devlete karşı zararlı ders okutmamaları için ders programları ile kitapların tasdik edilmesi ve bunları uygulamayan okulların faaliyetlerinin durdurulması gerekiyordu. Bu nizamname ile yabancı okullar belirli bir

³⁰ Darümuallimât ve kız rüşdiyelerinden mezun olan öğrencilerin el işlerinden oluşan sergi 1871 yılında Darülfünun binasında açılmıştır(*Basiret*, nr. 461, 20 Cemaziyelahir 1288) ; 1872 ve 1873 yıllarındaki sergiler için ayrıca bkz.(*Hakayik'ül -Vekâyi* , nr.638, 6 Cemaziyelahir 1289/11 Ağustos 1872; *Basiret*, nr 1020, 11 Receb 1290/4 Eylül 1873).

³¹ Bu okulları, 1877- 1878 Osmanlı Rus savaşıdan sonra Rusya, Avusturya- Macaristan ile İranlıların açtıkları okullar takip etti.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (öğretim yapma hakkını kapitülasyonlardan alan) Amerikan misyoner okulları hızla yayıldı ve bunları diğer devletlerin açtıkları okullar takip etti. 1870- 1885 yılları arasında çoğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde çeşitli düzeylerdeki yabancı okulların sayısı arttı(Uygur Kocabaşoğlu, "Amerikan okulları", s. 496, 498; Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sanra Özel ve Yabancı Okullar"); Yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda kurduğu özel mektepler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990.

düzene sokulmak istenmişse de, bu kurumlara sahip çıkan devletlerin baskısı sebebiyle denetim sağlanamamış, yönetim ve programlarına pek müdahale edilememiştir **(Mahmud Cevad, 1338:493;Unat, 1964:28)**.

Buna benzer kontrol ve müdahaleler daha sonra II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) da devam etmiştir. Okulların zararlı faaliyetlerinin önlenmesi³² ve onları denetleme amacıyla bazı çalışmalarda bulunulmuş ve ruhsatsız olanları kapatılmıştır. 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanı ile hazırlanıp yürürlüğe giren devletin anayasası olan Kanûn-i Esasî'de, eğitim ve öğretimle ilgili yer alan hükümler şöyleydi: Tebaadan herkese genel ve özel öğretim hakkı tanındığı, her türlü okulun devlet denetimi altında bulunduğu, eğitim birliği konusundaki önlemlerin hükûmetler tarafından alınacağı, Osmanlı fertlerinin tümü için ilköğretimin mecburi olduğu belirtilmekteydi. Bu dönemde eğitimde bir sistem değişikliğinden ziyade 1869 Maarif Nizamnamesi'nin tatbik edilmesine gayret gösterilmiştir. Fakat Abdülhamid döneminin ilk yıllarında, eğitim faaliyetleri için ihtiyaç duyulan maddî kaynakta sıkıntı çekilmekteydi. Devlet hazinesi carî harcamaları bile karşılayamaz duruma gelmiş, dış borç açıkları gittikçe artmıştı. Buna rağmen yine de modern eğitim kurumlarının açılmasına devam edilmiştir. Daha ziyade rüşdiyeler seviyesinde pek çok özel okul açılmıştır. 1886'da gayri müslim ve yabancı okullarının teftişi ve programları ile ders kitaplarının incelenmesi için, Maarif Nezareti bünyesinde *Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayri Müslime Müfettişliği Dairesi* teşkil edilmiştir **(Unat, 1964:28;Kodaman, 1980:67;Haydaroglu, 1990:223)**.

Sonuç olarak, Osmanlı devletinde XVIII. yüzyıldan itibaren başlatılan reform çalışmaları eğitim kurumlarını da içine aldı. Eğitim kurumları ile ilgili çağın ihtiyaçlarına uygun yeni plânlamalar hazırlandı ve modern eğitim sistemi tatbik edilmeye çalışıldı. Reform hareketleri ihtiyaca göre, öncelikle askerî sahada başladığından, ilk açılan modern eğitim kurumları da (Ordu ve Donanma mühendishaneleriyle, Tıbbiye Mektebi gibi) askerî okullar oldu. II. Mahmud ile radikal olarak başlayan ve Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra devam ettirilen genel eğitim reformu ve modern okulların kurulmasına yönelik atılımlar, 1869 Maarif-i Umumiye

³²Açılan bu okulların zararlı faaliyetleri hususunda devlet idarecileri tarafından pak çok layihalar hazırlanarak padişaha takdim edilmiştir. Mesela, Sadrazam Kâmil Paşa, 22 Rebiülâhir 1293(17 Mayıs 1876) tarihli layihasında, Osmanlı devletinde açılan yabancı okulların toplumdaki rolünü ve alınması gereken tedbirleri şöyle ifade etmektedir: "... Hükümet, her devlette olduğu gibi evlâd-ı vatani ilim ve irfan mekteplerinde istediği gibi, devlet ve vatanına yarayacak surette dersler okutarak tâlim ve terbiye edeceği yerde, bu kaideye riayet olunmadıktan başka evlâd-ı vatan kendi tabiatlarına dahi bırakılmayarak bir müddetten beri ecnebler, birbirleri ile müsabaka edercesine Osmanlı memleketinin mühim mevkilerinde kız ve erkeklere mahsus müteaddit mektepler açmakta ve güya medeniyete hizmet iddiasıyla vatan çocuklarını toplayıp istedikleri kitapları okutmakta ve beğendikleri ibi terbiye etmekte ve bunların küçükten meyilleri gibi terbiye etmekte ve bunların küçükten meyillerini kendi cihetlerine celp ile vatan muhabbetlerini yok etmektedirler... Bu mekteplerin her ne kadar bundan böyle iptal yahut başka heyete tahvili mümkün değil ise de zararlarını azaltmak üzere bir nizama bağlanması ile muallimlerin ve bu mekteplerde okutulacak derslerin Osmanlı hükûmeti tarafından tespit ve seçimi, okulların hususi bir nezaret tarafından kontrol edilmesi lüzumludur" (H. K. Bayur, s. 57-58);

Nizamnâmesi ile yeni bir teşkilâta ve esaslara bağlandı. Böylece eğitim kurumları aynı çatı altında toplanmış oldu. Eğitimde yapılacak ıslah çalışmaları da ilk defa bir tüzüğe bağlanmış oldu. Tanzimat Nizamnamesi ile, bir taraftan yeni okulların açılması öngörülürken diğer taraftan da okullarda, Avrupa'da olduğu gibi ilk, orta, lise ve üniversite olmak üzere, derecelenmeye gidildi. 1856 Islahat Fermanı'nın ilanı ile sayıları hızla artan, ruhsatsız ve denetimsiz olarak faaliyetlerini sürdüren azınlık ve yabancı okulları nizamname ile kontrol altına alınmaya çalışılmış, fakat bu hususta pek başarı sağlanamamış, bu okullar zararlı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kısaca, her sahada olduğu gibi eğitim-öğretim sahasında da kanunlaştırma devri özelliği taşıyan Tanzimat döneminde, eğitim alanında teşkilatlanmaya başlanılmış ve bir çok yeni okulların açılmasıyla birlikte, kurulan merkezî eğitim teşkilatının taşrada da şubeleri kurulmuştur. Yeni okulların açılması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, öğretmen ihtiyacının karşılanmaya çalışılması, modern eğitim-öğretim programlarının düzenlenmesi, Türkçe'ye önem verilmesi (mesela bu dönemde *Mecmua-i Fünûn* Türkçe olarak yayınlanmaktaydı) gibi hususlarda önemli mesafeler alındı. Elbette bu gelişmeler ülkenin ihtiyacını tümüyle karşılayabilecek derecedeki gelişmeler değildi; ancak bu atılımlar daha sonraki dönemlerde başlatılan çalışmalara olumlu katkı sağlamış ve bunlara temel oluşturmuştur. Türk eğitim tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak bilinen 1869 Maarif Nizamnamesi, bazı küçük değişikliklerle Cumhuriyet'e kadar yürürlükte kalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

I: ARŞİV KAYNAKLARI*

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1. Yıldız Tasnifi

a)Yıldız Esas Evrakı (YEE). b)Sadaret Husûsî Mârûzat Evrakı(Y.A. Hus.)

2. İrâdeler

a) 1255-1309 Yılları İrâdeleri

-İ. ..Dahiliye

b) 1310-1334 Yılları İrâdeleri

-Şûrâ-yı Devlet

3. Muallim Cevdet Tasnifi

-Maarif

* Belge numaraları metindeki dipnotlarda verilmiştir.

II. KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

Basiret Gazetesi, nr. 461; 1020

Hakayik'ül-Vekâyi Gazetesi, nr. 638.

ABADAN Yavuz., (1940), "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I*, İstanbul, s.31-58.

ABDURRAHMAN Şeref., (1339), *Tarih Musahabeleri*, İstanbul.

ADIVAR A. Adnan., (1970), *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul.

AHMED CEVDET PAŞA., (1986), *Tezâkir*, IV (yay. Cavid Baysun), Ankara.

AHMED LÜTFİ EFENDİ., Tanzimattan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilâtı", (1267-1287 arası), *TTEM*, XVI/17 (94), s.302-317.

AHMED LÜTFİ EFENDİ., (1328), *Lütfî Tarihi*, VIII, (yay. A. Şeref), İstanbul.

Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, (1984), IX (yay. M.Münir Aktepe), İstanbul.

AKKUTAY Ülker., (1984), *Enderun Mektebi*, Ankara.

AKYÜZ Yahya., (1999), *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Ankara.

----- "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", *OTAM*, sayı 5 (Ankara 1994), s. 1-47.

AYAS Nevzat., (1948), *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara.

BALTACI Cahit., (1976), *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.

BEYDİLLİ Kemal., (1995), *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul.

BİLGE Mustafa., (1984), *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.

BİLİM C. Yalçın., (1984), *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir.

DURSUN A. Haluk., (ts), "Galatasaray'da Rum Çocukları ve II. Abdülhamid", *Galatasaray TARİH*, Sayı 2 (İstanbul,.), s. 9-11.

DÖLEN Emre., "Darülfünun", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1985), s. 476-477.

----- "Mühendislik Eğitimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1985), s. 511-516.

ENGELHARDT Ed., (1328), *Türkiye ve Tanzimat* (çev. Ali Reşâd), İstanbul.

EREN A. Cevat., "Tanzimat" mad. *İA*, XI, s.709-765.

- ERGİN Osman Nuri., (1922), *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, İstanbul.
- (1977), *Türk Maarif Tarihi*, I-II, III-IV, İstanbul.
- GENCER Ali İhsan., "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *TD*, Sayı XXXI (İstanbul 1978), s.301-316.
- "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1986, s. 54-70.
- "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşit Paşa", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri 13-14 Mayıs 1985* (Ankara 1987).s. 531-566.
- HATEMİ Hüseyin., " 19.Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1985), s. 501-510.
- HAYDAROĞLU İlknur Polat., (1990), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara.
- HİLMİ Kamil Bayur., (1954), *Sadrızam Kamil Paşa- Siyasî Hayatı*, Ankara.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin., "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150.Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s.335-395.
- "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 397-439.
- İNALCIK Halil., (1943), *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara.
- "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Belleten*, XXVIII/112 (Ankara 1964), s. 604--616.
- İPŞİRLİ Mehmet., "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdâresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1990, s. 49- 57.
- İPŞİRLİ Mehmet., "Klâsik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı devleti Tarihi I*, (Editör: E. İhsanoğlu), *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yıl Armağanı*, İstanbul 1999, s. 139- 279.
- İZGİ Cevat., (1977), *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, İstanbul.
- KARAL Enver Ziya., (1983), *Osmanlı Tarihi*, V,VI,VII,VIII, Ankara.
- KOCABAŞOĞLU Uygur., "Amerikan Okulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1985), s. 495-500.
- KOÇAK Cemil., "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1985), s.485-494.
- KOÇER H. Ali., (1974), *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul.
- KOÇU R. Ekrem., (1934), *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar*, İstanbul.

KODAMAN Bayram., (1980), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul.

----- (1980), "Tanzimat'tan II. Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, s. 287-295.

KODAMAN Bayram-SAYDAM Abdullah., "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 475-496.

KORAY Enver., (1991), *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul.

KURTCEPHE İ.- BALCIOĞLU., (1992), *Kara Harb Okulu Tarihi*, Ankara.

LEWIS Bernard., (1984), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara.

MAHMUD Cevad İbnü'l Şeyh Nafi., (1338), *Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı*, İstanbul.

ÖZCAN Abdülkadir., "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 441-474.

SAKAOĞLU Necdet., "Eğitim Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1985), s. 478-484.

SERTOĞLU Mithat., "Tanzimat'a Doğru", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 1-10.

SEZER Ayten., (1999), *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar(1923- 1938)*, Ankara.

ŞİŞMAN Adnan., "Mekteb-i Osmânî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, V (İstanbul 1986), s. 83-160.

----- (1989), *Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları (1868-1871)*, İstanbul.

TEKELİ İlhan., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1985), s. 456-475.

UNAT., Faik Reşit., (1964), *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara.

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı., (1975), *Osmanlı Tarihi*, II., Ankara.

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı., (1965), *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara.

VAHABOĞLU Hidayet., (1997), *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul.

YALTKAYA M. Şerafettin., "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I* (İstanbul 1940), s. 463-467.